

Adam Fijałkowski

ORCID: 0000-0002-1049-875X

Uniwersytet Warszawski
Wydział Pedagogiczny

Pansofia Jana Amosa Komeńskiego w kontekście encyklopedyzmu XVI–XVII wieku

John Amos Comenius' Pansophism in the context of the history of knowledge in the 16-17th centuries

DOI: 10.5604/01.3001.0014.7095

Streszczenie: *Pansophia*, czyli „najwyższa wiedza” lub encyklopedia całej wiedzy, w tym wiedzy z zakresu nauk przyrodniczych, zajmowała Komeńskiego od początku lat trzydziestych XVII wieku aż do śmierci w 1670 roku. Na pomysł i kształt *pansophii* złożyły się pomysły Piotra Ramusa na podręczniki, w tym zwłaszcza jego dychotomiczne schematy poprzedzające poszczególne części *Consultatio catholica...*; idea zebrania całej dostępnej wiedzy w encyklopedii, którą zapożyczyć mógł także bezpośrednio od Jana Henryka Alsteda, pisma Jana Walentego Andreae i jego apologetów (różokrzyżowców), którzy pragnęli „powszechnego odrodzenia” i naprawy ludzkości przez „najwyższą wiedzę”, czyli właśnie *pansophię*, i powrót do stanu sprzed grzechu pierworodnego; idee *pansophii* jako „encyklopedii” zawierającej całość wiedzy odżyły i najwyraźniej inspirowały od lat trzydziestych XVII wieku przyjaciół Komeńskiego w Anglii – zwłaszcza Samuela Hartliba i ludzi z jego kręgu; pisma autorów „ruchu dydaktycznego”, którzy usprawnić chcieli nauczanie, poszerzyć adres społeczny szkoły, w tym szkoły humanistycznej, między innymi przez nauczanie elementów wiedzy matematyczno-przyrodniczej. Jego pomysł na *pansophię* zalicza się do „utopijnego encyklopedyzmu”.

Słowa kluczowe: Pansofia, encyklopedyzm, różokrzyżowcy, Andreae, nauki przyrodnicze, Ramus, ruch dydaktyczny

Abstract: *Pansophia*, that is “the highest knowledge” or encyclopedia of all knowledge, including knowledge of natural sciences, occupied Comenius from the beginning of the 1630s until his death in 1670. The idea and shape of *pansophia* consisted of the ideas of Pierre de la Ramée (Ramus) for textbooks, especially his dichotomous diagrams preceding individual parts of the *Consultatio catholica...*; the idea of collecting all available knowledge in an encyclopedia, which he could also borrow directly from Johann Heinrich Alsted; the writings of Johann Valentin Andreae’s apologists (Rosicrucians) who wanted the “universal rebirth” and the repair of mankind through “the highest knowledge”, or precisely *pansophia*, and a return to the state before original sin; the ideas of *pansophia* as an “encyclopedia” containing all knowledge revived and apparently inspired Comenius’s friends in England from the 1730s –

especially Samuel Hartlib and his circle; writings of the authors of the “didactic movement” in Protestant Germany who wanted to improve teaching, expand the social address of the school, including the humanities school, by teaching elements of mathematical and natural science among others. His idea of *pansophia* belongs to “utopian encyclopedism”.

Keywords: Pansophia, encyclopedism, Rosicrucians, Andreae, natural sciences, Ramus, didactic movement

Pansofia była tą dziedziną, która pochłonęła Komeńskiemu może nawet więcej sił i czasu niż *Dydaktyka*. Pomysł pansofii zrodził się około 1630 roku w Lesznie – w tym samym czasie, gdy powstawała także *Janua linguarum reserata* (1631). Podręcznik ten przybierał formę encyklopedii, która objąć miała całość wiedzy (Kurdybacha, 1957: 87). Co więcej, w projekcie zatytułowania podręcznika ilustrowanego, który ostatecznie ukazał się jako *Orbis sensualium pictus* (1658), Komeński w liście do Samuela Hartliba, do którego załączał próbne wydanie *Lucidarium* (1653) rozważał nadanie temu podręcznikowi tytułu: *Encyclopædiola sensualium ad ocularem demonstrationem deducta* (Hartlib Papers: 7/106/1A; skan w: Fijałkowski, 2008: 36), czyli dosłownie: „encyklopedyjka rzeczy dostępnych zmysłom...” Jak słusznie zauważył i wykazał Howard Hotson z Uniwersytetu w Oksfordzie, pansofia oznaczała pierwotnie właśnie „encyklopedię” (Hotson, 2011: 227–231). Zarówno *Pansofia*, jak i zwłaszcza dwa najważniejsze podręczniki Komeńskiego – *Janua linguarum reserata* oraz *Orbis sensualium pictus* – są więc rodzajem encyklopedii. Z jednej strony wpisuje się ona w encyklopedyzm XVII wieku, ale z drugiej – w plan „powszechnej naprawy spraw ludzkich”. Przed Komeńskim obecna była w pismach Jana Walentego Andreae i różokrzyżowców, a także w ramach hermetycznej tradycji filozofii natury wywodzącej się jeszcze z renesansu, która wkrótce – w opinii Kartezjusza i innych – okaże się całkowicie *passé* (Nijman, 2007: 122), a sam Komeński okaże się „głównym maniakiem całkowicie przegranej sprawy” (Davies 1996: 609). Co więcej – próbę Komeńskiego „naprawy spraw ludzkich” w kontekście millenarianizmu (lub chiliizmu) (Hotson, 2000) Pierre Bayle (1647–1706), współwyznawca Komeńskiego, nazwie w swym *Słowniku historyczno-krytycznym* (Bayle, 1697) po prostu błędnym lub wręcz szkodliwym (Laursen, 2001: 95–106. Voisé 1972: XL–XLI). Intencją niniejszego tekstu jest chęć zaznaczenia problemu badawczego, jakim jest *pansophia*, jego złożoności i możliwych kontekstów, a także odesłanie do ważniejszej literatury przedmiotu.

Skąd w ogóle nazwa pansofia? Słowo *pansophia* pojawia się w pismach różokrzyżowców (Wehr, 2007). Po raz pierwszy słowo *pansophia* notowane jest w VD17 (Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts) w tytule książki Christopha Hirscha (1578–1653) pt. *Pegasus Firmamenti. Sive Introductio Brevis in Veterum Sapientiam, quae olim ab Aegyptiis et Persiis Magia, hodie vero a Venerabili Fraternitate Roseae crucis Pansophia recte vocatur, in Pia ac Studiosae Iuventutis gratiam conscripta* („Pegaz Firmamentu. Albo wprowadzenie do starej mądrości, którą niegdyś Egipcjanie i Persowie magią, dziś zaś pansofią wielebne Stowarzyszenie Różokrzyżowców właściwie nazywa, na użytek pobożnej i pracowitej młodzieży...”) (Hirsch, 1618). Jest to niewielka książeczka, 47 kart w formacie *octavo*, o treści teologicznej i alchemicznej. W tyle dziełka autor zastrzegł, że nazwa *pansophia* pochodzi od różokrzyżowców i oznacza to, co pierwotnie oznaczać miało słowo *magia*. Dziełko to wpisuje się więc w tzw. „oświecenie różokrzyżowców” i początki „masonerii spekulatywnej” (Cegielski, 1994). Książek, które w tytule miały słowo *pansophia* (w różnych przypadkach i liczbach), VD 17 notuje ogółem dwadzieścia i publikowane były w krajach niemieckich w latach 1618–1698.

Christoph Hirsch był jednym z apologetów Jana Walentego Andreae (1586–1654) i wpisuje się w nurt literacki różokrzyżowców zapoczątkowany co najmniej cztery lata wcześniej właśnie przez Andreaego. We wstępie do *Wielkiej dydaktyki* Komeński wymieniał Jana Walentego Andreaego wśród swoich poprzedników, „który w wielu miejscach swych cennych pism bystro wskazał niedomagania zarówno kościołów i państw, jak i szkół”, i który „odpowiedział serdecznie, że oddaje mi pochodnię i zachęcił, abym sił swych spróbował” (Komeński, 1956: 7–8). Sformułowanie o „przekazywaniu pochodni” wydaje się tu bardzo tajemnicze. Wiemy, że Andreae korespondował z młodym Komeńskim co najmniej od 14 września 1628 roku (Komeński, 2018: 27), a więc po przybyciu Komeńskiego do Leszna – przy czym jest to pierwszy zachowany list w całej korespondencji czeskiego pedagoga i już odpowiedź Andreaego na najwyraźniej wcześniejszy list Komeńskiego. Korespondowali więc wcześniej, zapewne co najmniej od czasu ukrywania się Komeńskiego w Karkonoszach, na zamku Vlčice, gdzie czytał lektury autorów ruchu dydaktycznego i zaczął pisać swoją *Dydaktykę* (Komeński, 2015: 14; Fijałkowski, 2012: 60–113) lub jeszcze wcześniej. Mimo że dzieliła ich różnica wyznań – Andreae był ortodoksyjnym luteraninem – Komeński najwyraźniej był zachwycony jego twórczością i planami naprawy świata.

Warto w tym miejscu zauważyć, że już w latach 1614–1616 Andreae opublikował anonimowo trzy manifesty różokrzyżowców (Wehr, 2007): *Fama Fraternitatis* (Andreae, 1614), *Confessio Fraternitatis* (Andreae, 1615) oraz *Chymische Hochzeit Christiani Rosencreutz Anno 1459* (Andreae, 1616). Głosił on w swych manifestach potrzebę generalnej, światowej reformy i radykalnego rozwiązania moralnego i intelektualnego kryzysu w świecie. W Cesarstwie narastał w tym czasie bardzo ostry konflikt między katolikami z jednej strony a podzielonym obozem protestantów – luteranów i różnych, często skonfliktowanych odłamów Kościoła reformowanego z drugiej. Konflikt ten był jedną z przyczyn wybuchu wojny trzydziestoletniej (1618–1648) zaledwie dwa lata po ukazaniu się ostatniego manifestu. Andreae uważał, że „generalna reforma” i „powszechne odrodzenie” możliwe będzie dzięki dokończeniu reformacji zapoczątkowanej przez Lutera, połączeniu reformacji ze studium nauk przyrodniczych i filozofią przyrody, zjednoczeniu wszystkich chrześcijan, postępowi naukowemu i współpracy uczonych z różnych krajów. Postulował też wydanie w przyszłości wielkiej encyklopedii kodyfikującej całość wiedzy ludzkiej (Cegielski, 1994: 58). Były to manifesty rzekomo istniejącego, a w rzeczywistości dopiero postulowanego tajnego bractwa różokrzyżowców, które miało zrzeszać uczonych hermetystów w międzynarodowym „niewidzialnym kolegium” Chrystiana Rosenkreutza. Wyraźnie trzeba jednak zaznaczyć, że była to prekursorska wizja międzynarodowej akademii nauk, a nie rzeczywistość. Projekt ten ubrany był – jak zauważył Tadeusz Cegielski – „w kostium popularny na przełomie XVI i XVII w. tajnego stowarzyszenia uczonych-magów” (Cegielski, 1994: 68). Połączenie tradycji renesansowego hermetyzmu z nowatorskimi planami „powszechnego odrodzenia” dzięki samopoznaniu, studiowaniu Natury, ponawianiu tajemnic wiedzy starożytnego Egiptu przyczyniło się pewnie do zdobycia międzynarodowego rozgłosu pism Andreaego (Cegielski, 1994: 68–69).

Andreae znalazł zwłaszcza w Niemczech wielu zwolenników i apologetów. Jednym z nich był wspomniany wyżej Christoph Hirsch, ale także Daniel Mögling (1596–1635), który pod pseudonimem „Floretinus de Valentia”, opublikował dziełko pod tytułem *Rosa Florescens*. Użył on w swym tekście słowa *pansophia* jako określenie „najwyższej nauki” i twierdził, jak wcześniej w swych manifestach Andreae, że droga do zbawienia, rozumianego jako powrót do stanu sprzed grzechu pierworodnego, wiedzie poprzez wiedzę. Czytamy: „Das Reich Gottes kompt nicht mit eusserlichen Geberden, denn sehet, das Reich ist inwending in euch [...] Das Reich Gottes stehet nicht in Worten, sondern in der Kraft. Und dieses ist das [...] Vorwerck *Regnum*

Dei, und die höchste Wissenschaft, von ihren genand Pansophia“ (Mögling, 1617: 31; Cegielski, 1994: 90), czyli: „Królestwo Boże nie przychodzi przez zewnętrzne gesty, bo, widzicie, Królestwo [Boga] jest w was [...] Królestwo Boże nie jest w słowach, ale w sile. A to jest dziełem Królestwa Boga i najwyższą nauką, zwaną *Pansophia*” [przekł. A.F.]. Motyw odrodzenia przez wiedzę i powrotu do stanu sprzed grzechu pierworodnego obecny jest w pismach Komeńskiego – między innymi w *Orbis sensualium pictus* (Komeński, 2015: 36). Możliwe jest tu wprawdzie nawiązanie także do pism autorów żyjących w XVI wieku, w tym zwłaszcza do *De disciplinis* Jana Ludwika Vivesa z 1531 roku (Vives, 1968: 78). Vives nie pisał jednak o „powszechnym odrodzeniu” ludzkości i o tajnym „niewidzialnym kolegium”, lecz o roli wspólnego języka międzynarodowego, o filozofii języka (w nawiązaniu do Platona i Arystotelesa) oraz o odrodzeniu nauczania języków starożytnych w szkołach, w tym „czystego”, antycznego języka łacińskiego (Fijałkowski, 2012: 45, 82, 123, 140, 287).

Już po wybuchu wojny trzydziestoletniej, w 1619 roku, Andreae krytycznie odniósł się do swojego pomysłu zawartego w swych manifestach. Zauważył, że w kręgach alchemików, manifesty interpretowano, wbrew ich krytyczno-utopijnej intencji, jako apologię sztuki transmutacji metali – na przykład zamiany ołowiu w złoto. W tekście *Turris Babel sive Iudiciorum de Fraternitate Rosaceae Crucis Chaos* („Wieża Babel, czyli chaos sądów z Stowarzyszeniu Różokrzyżowców”) potępił „żądze złota” alchemików i stwierdził, że nie ma żadnego bractwa Christiana Rosenkreutza (Andreae, 1619: 69–72). Jak tę deklarację Andreaego przyjęli w rzeczywistości apologetci idei Stowarzyszenia Różokrzyżowców, na ile była ona prawdziwa, nie wiemy. Idea tajnego „niewidzialnego kolegium” żyła z pewnością dalej. Sam zaś Andreae, mimo przyznania się do mistyfikacji, nie zrezygnował całkowicie ze swojego programu. Po gruntownej przebudowie przedstawił go w tym samym roku w znanej czytelnikowi polskiemu utopii (*Utopiści*, 1972: 71–122), wzorowanej na *Utopii* Tomasa Morusa, pt. *Rei publicae Christianopolitanae descriptio* („Opis Rzeczypospolitej Chrystianopolitańskiej”), w której nakreślił obraz idealnego społeczeństwa, kierowanego przez uczonych, skupionego wokół jednego celu, jakim jest wiedza (Garewicz, 1985).

Młody Komeński najwyraźniej znalazł się w kręgu oddziaływania pomysłów Jana Valentego Andreaego i jego apologetów. Początki zainteresowania pismami różokrzyżowców mogły mieć miejsce najprawdopodobniej jeszcze podczas jego nauki w Hohe Schule w Herborn (1611–1613) i na kalwińskim wówczas Uniwersytecie w Heidelbergu (1613/1614). W tym

samym czasie Komeński mógł czytać pierwsze teksty autorów ruchu dydaktycznego, w tym znany tekst Kurtzer *Bericht von der Didactica oder Lehr Kunst Wolfgangi Ratichii* („Krótkie sprawozdanie z dydaktyki albo sztuki nauczania Wolfganga Ratkego”) (Helvicus, Jungius, 1613). Na Uniwersytecie w Heidelbergu Komeński mógł spotkać profesorów Davida Pareusa, Johanna Henriciusa Altingiusa, Abrahama Sculteususa i Bartholomaeusa Scopeniusa, którzy należeli do grona współpracowników i doradców elektora Fryderyka V Wittelsbacha – późniejszego czeskiego „króla zimowego” (1619–1620). Zwłaszcza David Pareus (1548–1622), głoszący hasła irenizmu (np. Pareus, 1614), czyli połączenia wyznania luterańskiego z reformowanym (kalwińskim), mógł mieć znaczący wpływ na Komeńskiego. Tak więc podczas studiów w Niemczech, w Herborn i w Heidelbergu, podczas których odbył również krótką podróż do Holandii, Komeński spotkał się zarówno z drugą falą recepcji ramizmu, reprezentowanym przez jego nauczyciela Jana Henryka Alsteda i Jana Fischera (Piscatora) (Fijałkowski, 2019), z początkami dydaktyki jako nauki (pisma Wolfganga Ratkego i jego uczniów – 1613), jak i z ideą połączenia luteranów i kalwinistów – i to zarówno w wydaniu irenistów (David Pareus), jak i różokrzyżowców, którzy przygotowani do nowego Królestwa Bożego widzieli w powrocie do stanu sprzed grzechu pierworodnego, „generalnej reformacji” i odrodzeniu „najwyższej wiedzy”, czyli pansofii.

Już w 1614 roku Komeński wrócił jednak z Heidelbergu do Przerowa, gdzie został nauczycielem w szkole łacińskiej i duchownym Braci Czeskich. Traumatyczne przeżycia wojenne z lat 1618–1628, gdy musiał ukrywać się w górach, stracił żonę i dwoje dzieci, gdy w końcu musiał opuścić ojczyznę i udać się na wygnanie do Polski (Fijałkowski, 2012: 60–61; Pleskot 1972), wywarły bez wątpienia poważne piętno na jego poglądach i osobowości. Po osiedleniu się w Lesznie Komeński przystąpił do pisania „encyklopedii”, czyli w praktyce podręcznika *Janua linguarum reserata* (1631), na podstawie którego powstał po ponad 20 latach najbardziej nowatorski podręcznik Komeńskiego, czyli *Orbis sensualium pictus* (1658). To te podręczniki przyniosły Komeńskiemu w epoce międzynarodową sławę. Około 1630 roku przystąpił także do pisania *Pansophii*, której nigdy nie ukończył i która w całości do lat trzydziestych XX wieku zachowana była w jednym rękopisie (z wyjątkiem *Pangresia*, 1702). Za życia opublikował tylko krótkie fragmenty *Pansophii*, które interpretować możemy jedynie jako projekty lub przymiarki do dzieła, które służyć miało „naprawie ludzkości” (Fijałkowski, 2012: 16, 20, 186, 191–198). Komeńskiego pomysł na *Pansophię* zalicza się

do „utopijnego encyklopedyzmu” (Schmidt-Biggemann, 1983: 139–154) i trudno szukać jej wśród realnych kompendiów „wszelakiej wiedzy o świecie”, czyli opublikowanych encyklopedii XVII wieku (Schneider, 2006). Elementy pansoficznego myślenia obecne są w podręcznikach Komeńskiego – w szczególności w *Janua linguarum reserata* oraz w *Orbis sensualium pictus*, które przyniosły autorowi ogromną sławę już za życia, i które były wielokrotnie wznawiane. Wypada na końcu zgodzić się ze zdaniem Łukasza Kurdybachy i Tadeusza Bieńkowskiego, że Komeński uległ „mirażowi pansofii” (Kurdybacha, 1957: 86–105), która go odciągała od twórczego pisania podręczników i doskonalenia dydaktyki (Bieńkowski, 2000: 88–93) w kierunku utopijnej w gruncie rzeczy „wszechnaprawy spraw ludzkich”.

Podsumowując, na pomysł i kształt *pansophii* złożyły się:

1. Pomysły Piotra Ramusa na podręczniki (Ong, 1992: 181–182), w tym zwłaszcza jego dychotomiczne schematy poprzedzające poszczególne części *Consultatio catholica...* (Komeński, 1966), którego pisma znał za pośrednictwem Jana Henryka Alsteda, również encyklopedysty, i Jana Pisatora – swoich nauczycieli z Hohe Schule w Herborn (1611–1613) (Fijałkowski, 2019; Schmidt-Biggemann, 1983: 67–139);

2. Pisma Jana Walentego Andreae i jego apologetów (różokrzyżowców), którzy pragnęli „powszechnego odrodzenia” i naprawy ludzkości przez „najwyższą wiedzę”, czyli właśnie *pansophię*, i powrót do stanu sprzed grzechu pierworodnego; idee *pansophii* jako „encyklopedii” zawierającej całość wiedzy w celu odrodzenia edukacji odżyły i najwyraźniej inspirowały od lat trzydziestych XVII wieku przyjaciół Komeńskiego w Anglii – zwłaszcza Samuela Hartliba i ludzi z jego kręgu (Fijałkowski, 2012: 20, 26, 56, 186, 191–221, 356–358);

3. Pisma autorów „ruchu dydaktycznego”, którzy usprawnić chcieli nauczanie, poszerzyć adres społeczny szkoły, w tym szkoły humanistycznej, między innymi przez nauczanie elementów wiedzy matematyczno-przyrodniczej (Fijałkowski, 2012: 60–113).

Bibliografia

Andreae Johann Valentin, *Fama Fraternitatis Roseae Crucis oder Die Bruderschaft des Ordens der Rosenkreuzer*, Kassel 1614.

Andreae Johann Valentin, *Confessio Fraternitatis R.C.*, Kassel 1615.

- Andreae Johann Valentin, *Chymische Hochzeit: Christiani Rosencreütz. Anno 1459. Arcana publicata vilescunt; & gratiam prophanata amittunt. Ergo: ne Margaritas obiice porcis, seu Asino substerne rosas*, Straßburg 1616.
- Andreae Johann Valentin, *Turris Babel sive Iudiciorum de Fraternitate Rosaceae Crucis Chaos*, Argentorati 1619.
- Bayle Pierre, *Dictionnaire historique et critique*, Rotterdam 1697.
- Bieńkowski Tadeusz, *Jan Amos Komeński o nauczaniu i wychowaniu*, Pułtusk 2000.
- Cegielski Tadeusz, „*Ordo ex Chao*”. [Wolnomularstwo i światopoglądowe kryzysy XVII i XVIII wieku], t. 1: „*Oświecenie Różokrzyżowców*” i początki masonerii spekulatywnej 1614–1738, Warszawa 1994.
- Davies Norman, *Europe: A History*, Oxford 1996.
- Fijałkowski Adam, *Orbis pictus. Świat malowany Jana Amosa Komeńskiego / Orbis pictus. Die Welt in Bildern des Johann Amos Comenius*, Warszawa 2008.
- Fijałkowski Adam, *Tradycja i nowatorstwo w Orbis sensualium pictus Jana Amosa Komeńskiego*, Warszawa 2012.
- Fijałkowski Adam, *Komeński a Ramus i ramizm – czyli o nowych tropach badań komeniologicznych*, „Siedleckie Zeszyty Komeniologiczne, seria pedagogika”, t. VI, *W stronę komeniologii jako nauki, dyskusje – polemiki – dylematy*, Siedlce 2019: 147–158.
- Garewicz Jan, *Christianopolis: Johann Valentin Andreae i jego utopia*, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 1985, t. 31: 141–171.
- Helvicus Christoph, Jungius Joachim, *Kurtzer Bericht von der Didactica oder LehrKunst Wolfgangi Raticzii...*, Frankfurt / M 1613.
- Hirsch Christoph, *Pegasus Firmamenti. Sive Introductio Brevis in Veterum Sapientiam, quae olim ab Aegyptiis et Persiis Magia, hodie vero a Venerabili Fraternitate Roseae crucis Pansophia recte vocatur, in Piae ac Studiosae Iuventutis gratiam conscripta...*, [s. l.] 1618.
- Hotson Howard, *Paradise postponed. Johann Heinrich Alsted and the birth of Calvinist millenarianism*, Dordrecht–Boston 2000.
- Hotson Howard, *The Ramist Roots of Comenian Pansophia, W: Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts. Ramism in Britain and the Wider World*, wyd. S.J. Reid, E.A. Wilson, Farnham–Burlington 2011: 227–252.
- Komeński Jan Amos, *Janua linguarum reserata sive seminarium linguarum et scientiarum omnium*, Leszno 1631 (wyd. J. Červenka, Praha 1959).
- Komeński Jan Amos, *Vestibuli et Januae Linguarum Lucidarium Hoc est: Nomenclatura rerum ad autopsian deducta*, Sárospatak 1653 (wyd. J. Červenka, DJAK 17, Praha 1970: 36–52).
- Komeński Jan Amos Joh. Amos Commenii, *Orbis sensualium pictus. Hoc est omnium fundamentalium in Mundo Rerum & in Vita Actionum Pictura & Nomenclatura / Die sichtbare Welt...*, Noribergae 1658 (wyd. J. Červenka, S. Králík, M. Bečková, DJAK 17, Praha 1970: 54–300).

- Komeński Jan Amos, ...*Panegersia sive excitatorium universale... Ex opere eius, ut vocat, Pansophico*, przedm. J.F. Buddeus, Halle 1702.
- Komeński Jan Amos Iohannis Amos Comenii *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*, t. 1–2, wyd. O. Chlup, J. Červenka et al., Praha 1966.
- Komeński Jan Amos, *Wielka dydaktyka*, wstęp i oprac. B. Suchodolski, przekł. K. Remerowa, Wrocław 1956.
- Komeński Jan Amos, *Świat w obrazach rzeczy dostępnych zmysłom*, wstęp i przekł. A. Fijałkowski, Warszawa 2015.
- Komeński Jan Amos Johann Valentin Andreae to Johannes Amos Comenius [Leszno], 14.09.1628. W: *Dílo Jana Amose Komenského*, t. 26/I: Korepondence, cz. I: 1628–16348, wyd. M. Steiner et al., Praha 2018.
- Kurdybacha Łukasz, *Działalność Jana Amosa Komeńskiego w Polsce*, Warszawa 1957.
- Laursen John Christan, *Bayle's Anti-Millenarianism: the dangers of those who claim to know the future*, W: *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture: Continental Millenarians: Protestants, Catholics, Heretics*, wyd. J.Ch. Laursen and R.H. Popkin, Dordrecht 2001: 95–106.
- Mögling Daniel („Florentinus de Valentia”, inny pseudonim: “Theophil Schweighardt”), *Rosa Florescens, contra F.G. Menapii calumnias...*, [s. 1] 1617 (bez paginacji).
- Nijman Janne E., *Jan Amos Comenius (1592–1670): Reformer of Humanity. A Cosmopolitan Contribution to the 17th century Discourse on World Peace*, “Baltic Yearbook of International Law” 2007, t. 7: 121–154.
- Ong Walter J., *Oralność i piśmiennosc. Słowo poddane technologii*, przekł. i wstęp J. Japola, Lublin 1992.
- Pareus David, *Irenicum, sive De Unione Et Synodo Evangelicorum Concilianda Liber Votivus...*, Frankfurt 1614.
- Pleskot Jaroslav, *Jan Amos Komensky's years in Fulnek*, Praha 1972.
- Utopiści XVI I XVII wieku o wychowaniu i szkole*, wstęp, wybór i oprac. W. Voisé, Wrocław 1972.
- Schmidt-Biggemann Wilhelm, *Topica universalis. Eine Modellgeschichte humanistischer und barocker Wissenschaft*, Hamburg 1983.
- Schneider Ulrich Johannes (wyd.), *Seine Welt wissen. Enzyklopädien in der Frühen Neuzeit*, Wolfenbüttel-Leipzig 2006.
- VD 17 – Das Verzeichnis der im deutschen Sprachraum erschienenen Drucke des 17. Jahrhunderts; www.vd17.de (7.12.2020).
- Vives Jan Ludwik, *O podawaniu umiejętności*, wstęp, oprac. i przekł. A. Kempfi, Wrocław 1968.
- Voisé Waldemar, *Wstęp*. W: *Utopiści XVI i XVII wieku o wychowaniu i szkole*, wstęp, wybór i oprac. W. Voisé, Wrocław 1972: V-LIV.
- Wehr Gerhard, *Die Bruderschaft der Rosenkreuzer*, Köln 2007.